

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 509-522.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.01.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI*

 10.53718/gttad.1217885

 MEHMET SAİT SÜTCÜ**

ÖZ

Diyâr-ı Bekr bölgesi, hem doğu-batı hem de kuzey-güney arasında bir geçiş noktası olmanın yanında, ticaret yollarının kesiştiği bir kavşak olması hasebiyle de tarihi bir önem arz etmiştir. Bu özelliğiyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan bu bölge, zengin bir siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel geçmişe de sahiptir. Buna binaen sürekli cazibe merkezi olmuş ve her zaman tarihi önemini korumuştur. Anadolu'ya gelen Türkmenlerin ilk yerleşim yerlerinden olan Diyâr-ı Bekr bölgesi, birçok millete ev sahipliği yapmıştır. Farklı unsurları bünyesinde barındıran Diyâr-ı Bekr bölgesinde, Moğol İstilasası ile başlayan siyasi çekişmeler takip eden üç yüz yılda da devam etmiş ve bölge eski müreffeh görüntüsünden uzak kalmıştır. Binaenaleyh XIII-XVI. asır aralığı siyaseten tam bir kaos ortamına dönüşmüş, ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısı da bundan ziyadesiyle etkilenmiştir. Doğal olarak bölgenin sınırları da bu durumdan etkilenmiş ve idari taksimat bakımından sürekli bir değişim yaşanmıştır. Bu yüzden bu çalışma bölgenin XIII-XVI. yüzyıl aralığındaki idari yönetimi ve taksiminde yaşanan değişimlere odaklanmıştır. X-XIII. asırda eserler veren müelliflerin Diyâr-ı Bekr bölgesini tarif ettikleri sınırlar, Moğolların bölgeye hâkim olmalarıyla değişikliğe uğramıştır. Hatta el-Cezire bölgesini Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-Mudar olarak üç kısma ayırma usulünden vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Hülagû devrinden itibaren İlhanlıların el-Cezire bölgesinin bu üç kısmını zamanla Musul'un merkez olarak gösterildiği Diyâr-ı Bekr bölgesi adı altında birleştirdikleri görülmektedir. Bunu yapmalarındaki asıl sebep ise bölge hâkimiyeti üzerine çatışma halinde oldukları Memlûk Devleti'dir. İlhanlılar ile sürekli savaş halinde olan Memlûk dönemine bakıldığında ise müelliflerinin bölge hakkında verdiği bilgiler daha çok X. asır İslam coğrafyacılarının tekrarından ibaret olduğu için el-Cezire bölgesini Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia olarak üç kısma ayırmaya devam ettikleri görülmektedir. Fakat kendi dönemleri hakkında verdikleri kayıtlarda da yine Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar ismini nadiren kullandıkları buna karşın bölge için daha çok Diyâr-ı Bekr ismini ön plana çıkardıkları anlaşılmaktadır. Özellikle İlhanlıların çöküşünden sonra Memlûklerin bölge için bu adlandırmayı kullanmaya devam etmeleri dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Bundan dolayı bu çalışmayla Diyâr-ı Bekr bölgesinin bu karmaşık tanımı üzerinden bölgenin sınırları ve idari taksimatı tarif edilecektir. Moğolların bölgeye hâkim olmasından Osmanlıların bölgeyi ilhak ettikleri döneme kadar Diyâr-ı Bekr bölgesinin sınırları tespit edilip, bölgenin XIII. asırdan XVI. asra kadar olan dönemde idari taksimatın değişimi üzerinde durulacaktır. Bu değişimi izleyebilmek adına geniş bir kaynak yelpazesi kullanmak gerekmektedir. Zira X. asır İslam coğrafyacılarından başlamak, akabinde Moğol tarihçilerinin verdiği eserlere bakmak ve en nihayetinde Memlûk tarihçilerinin kayıtlarını kullanmak elzemdir. XVI. asrın bölgedeki hâkim unsuru olan Osmanlılar ile birlikte Akkoyunlu ve Safevi kayıtlarını da ihmal etmemek gerekir. Bu çalışma söz konusu dönemin bütün bu kaynakları titizlikle inceleyerek hazırlanmış ve bölgeyi bir bütün olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyâr-ı Bekr Bölgesi, Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebia, el-Cezire Bölgesi, İdari Taksimat.

* Bu makale 2020 yılında tamamlanan Doktora tezimde de bir bölüm olarak ele alınmıştı. Geçen süre içerisinde yeni kaynaklar ve yorumlarla genişletilmiş ve aynı zamanda sadece "idari taksimat"a odaklanmış bir halde burada yeniden yayınlanmaktadır. Zira bu makaleye konu olan kısım ilgili tezin "Tarihsel Coğrafya" kısmında biraz daha dağınık bir halde verildiği için burada yalnızca "İdari Taksimat ve Bölgenin Sınırları" üzerinde durulmuş ve yeniden yorumlanmıştır. İlgili tez için bkz. Mehmet Sait Sütcü, *XIII-XVI. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi,) Muğla 2020, s. 11-80.

** Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: mehmetsutcu@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6890-8945.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

ADMINISTRATIVE DIVISION OF THE DIYAR BAKR REGION BETWEEN XIIIth-XVIth CENTURIES

ABSTRACT

The Diyar Bakr region along with being a passage for all roads going North, South, East and West has immense historical significance as many of these passages are where trade routes intersect each other. Due to this geography of this region was able to host and witness the growth of many different civilizations giving this region a rich past in politics, social economics and culture. The Diyar Bakr region hosted the first Turkmens who came to the Anatolia as well as many different cultures. In the Diyar Bakr region, which contains different elements, the political conflicts that started with the Mongol invasion continued in the following three hundred years and the region remained far from its former prosperous age. Consequently, in the centuries XIII-XVI, the politics of the region turned into chaos and its socio-economic structure was greatly affected. As a matter of course the borders of the region were also affected by this situation and there was a constant change in terms of administrative division. This study focuses on the administrative structure and division of the region between the centuries XIII-XVI. The borders that the authors who produced works in the tenth and thirteenth centuries described the Diyar Bakr region have changed with the Mongols' invasion. It is even understood that they abandoned the method of dividing the al-Jazîra region into three parts as Diyar Bakr, Diyar Rabi'a and Diyar Mudar. As a matter of fact, starting from the Hulagu era, it is seen that the Ilkhanids united these three parts of the al-Jazîra region under the name Diyar Bakr region, in which Mosul was shown as the center/capital city. The main reason for them to do this is the Mamluk state with which they are in conflict over the dominance of the region. Since the information given by the authors of the Mamluk period, who were in constant war with the Ilkhanids, about the region was mostly a repetition of the tenth century Islamic geographers, they continued to divide the al-Jazîra region into three parts as Diyar Bakr, Diyar Rabi'a and Diyar Mudar. However, they rarely record the names Diyar Rabi'a and Diyar Mudar in the records that they give about their period. On the other hand, it is seen that they mostly use the name Diyar Bakr for the region. It should be noted that the Mamluks continued to use this name for the region, especially after the collapse of the Ilkhanate. Therefore, in this study, the boundaries and administrative division of the region will be described through this complex definition of Diyar Bekr region. The borders of the Diyar Bakr region, which continued from the Mongols invasion of the region until the Ottomans dominated the region, will be determined, and the change in the administrative division of the region from the thirteenth to the sixteenth centuries will be emphasized. In order to following this change, it is necessary to use a different wide range of sources. Because it is essential to start with the tenth century Islamic geographers, then look at the works of Mongolian historians and finally use the records of Mamluk historians. Aqqoyunlu and Safavid records should not be neglected together with the Ottomans, who were the dominant element in the region of the sixteenth century. This study has been prepared by carefully examining all these sources, taking into account each period, and has examined the region as a whole.

Keywords: Diyar Bakr Region, Diyar Mudar, Diyar Rabi'a, al-Jazîra Region, Administrative Division.

GİRİŞ

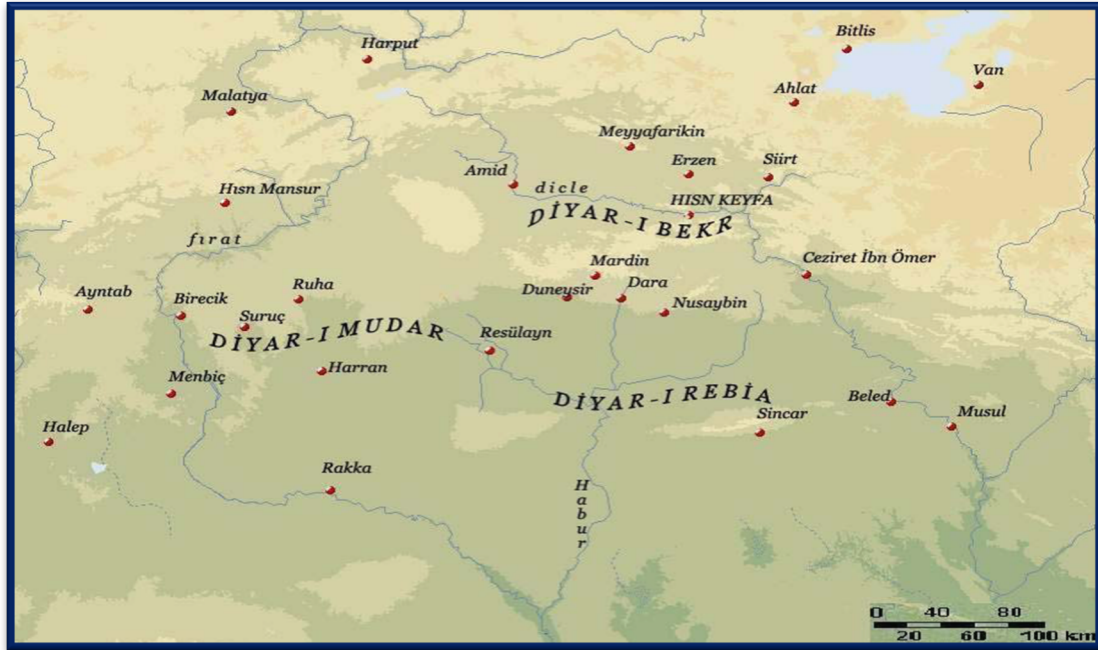
Coğrafi ve tarihî amillerin doğrudan ya da dolaylı etkileriyle oluşan, merkez ve taşra olarak ikiye ayrılan yerleşimler, tarihe sahne olmaları ve bünyesinde kurulan medeniyetlerin bir yansıması olmaları hasebiyle önemlidir. Bu yönüyle Diyâr-ı Bekr bölgesi, hem doğal koşulların yerleşme ve tarıma elverişli olması hem de doğu-batı ile kuzey-güney arasındaki yollar üzerinde yer alması dolayısıyla ticari bir kavşak olarak tarihin her döneminde ilgi çekici bir bölge olmuştur. Buna binaen bu bölgeyi siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve demografik yapısı başta olmak üzere her yönüyle ele almak ve burada gelişen olayların tarihsel sürecini takip etmek, olayları ve tarihî gelişmeleri daha anlaşılır kılacaktır. Bu çalışmada mezkûr bölgenin sınırlarının XIII-XVI. asırlardaki değişim ve dönüşümü üzerinde durulacaktır. Ayrıca bazen tarihî arka plana bakmak adına XI-XIII. yüzyıllarda bölgenin önemli yerleşim merkezleri olan şehirler, kasabalar ve kaleler hakkında bilgiler verilecektir. Böylece ele alınacak dönem öncesinde de düzenli bir yerleşimin olduğu görülecektir. Türk yerleşiminden itibaren zuhur eden sorunların hem bölgenin iç meseleleri hem de bölge dışında vuku bulan hadiselerin bölgedeki dinamikleri nasıl etkilediğine ve bahse konu edilecek tarih aralığında Diyâr-ı Bekr bölgesinin idari yönetiminin oluşumuna etkilerinin neler olduğuna değinilecektir. Bu nedenden ötürü bölgenin sınırları ve idari taksimatını anlamak, yukarıda da değinildiği üzere, "ilgili tarihten önce nasıldı ve yeni gelişen siyasi olayların bunun üzerinde etkisi nasıl ve ne ölçüde oldu?" gibi sorularla detaylandırılması gerekmektedir. Öyle ki bu sorular bağlamında bakıldığında günümüze kadar bölgenin bir bütün olarak ele alınmadığı görülmektedir.¹ Yapılan çalışmalarda lokal bir coğrafya ya da çoğunlukla bir siyasi teşekkülün faaliyetlerine odaklanılmıştır. Örneğin ayrı ayrı olmak üzere İlhanlı, Memlûk, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı ve Safevi gibi devletlerin ve bölgede yer alan Artuklu ve Eyyubî gibi beyliklerin siyasi faaliyetlerinin bu çalışmalara konu olduğu görülmektedir. Bu açıdan ele alınmış olan ve siyasi/sosyo-ekonomik/kültürel faaliyetler gibi konuların ağırlıkta olması, bölgenin "taksim ve yönetim"

açısından öneminin ihmal edilmesine yol açmıştır. İdari taksimat ile yönetim”in önemine işaret etmek açısından devletin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel her türlü getirisinin bağlı olduğu koşullara bakmak elzemdir. Örneğin Moğolların idari taksimat ve yönetim açısından sahip oldukları topraklarda uyguladıkları sistemin özünde vergi yatmaktadır. Anadolu Selçukluları bu ayrımı Anadolu’da siyasi birliği sağlamak ve özellikle Alaeddin Keykubad döneminde doğudan gelen Moğol tehlikesine önlem almak amacıyla yapmıştır. Osmanlı Devleti’nde ise hem doğudan hem de güneyden gelebilecek tehlikelere karşı“ bir tampon bölge” oluşturmak veya buralara yapılacak seferlerde bölgenin “harekât üssü” olması amaçlanmıştır.

1. XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr’in İdari Yapısına Genel Bir Bakış

Doğu Anadolu bölgesi dağlarından doğan Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklar, ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden bir tanesidir. Grekler, bu bereketli topraklara “iki nehir arası” anlamına gelen Mezopotamya adını verirken; Araplar da aynı bölgeyi iki kısma ayırarak, güneyine Sevad/İrak, kuzeyine de el-Cezire demişlerdir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyini ifade eden el-Cezire, İslam’ın zuhurundan hemen önce başlayan ve fetihlerden sonra daha da hızlanarak devam eden Arap göçleri neticesinde bölgeye gelen bu aşiretlerin adını taşıyan üç tarihi mıntıkaya bölünmüştür. Yani el-Cezire bölgesi, doğu ve güneydoğusunda Diyâr-ı Rebia; batısında Diyâr-ı Mudar ve en kuzeyinde de Diyâr-ı Bekr bölgesi yer alacak şekilde üç bölgeden oluşmuştur. (bk. Harita 1)

Orta Çağ İslam coğrafyacılarının X. asırdan itibaren bu idari taksimata göre tanımladıkları el-Cezire’nin sınırları batıda Suriye; kuzey ve kuzeybatıda Anadolu; kuzeydoğuda Ermeniyeye; doğuda Azerbaycan ve güneyde Anbâr’dan Tekrit’e kadar uzanan hatta Irak ile çevrili bir şekilde ifade edilmiştir. el-Cezire bölgesinin sınırlarının belirlenmesinde coğrafi/siyasi sebeplerden ziyade, idari işlemlerin ve vergi toplamanın kolaylaştırılması adına yürürlüğe konulan idari tasarrufların rol oynadığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle bölgenin yalnızca Irak’ın kuzeyinde, Dicle ve Fırat arasında kalan topraklardan ibaret olmadığı, hatta idari ve tarihi olarak bu iki nehrin sınırlarını da aşan geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir. Bölgenin önemli şehirleri ise İ’sird (Siirt), Hizan, Erzen, Meyyâfârikîn (Silvan), Hani, Âmid (Diyarbakır), Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Tell Fâfân (Çattepe), Mardin, Tûr Abdin, Nusaybin, Ceziretü İbn Ömer (Cizre), Musul, Beled, Dârâ, Sincâr, Re’sü’l-Ayn (Ceylanpınar), Kefertûsa, Duneysir (Kızıltepe), Harrân, Ruha (Urfa), Samsat (Sümeysat), Rakka ve Suruç olarak zikredilmektedir.²

Harita 1: X. Yüzyılda el-Cezire Bölgesinin İdari Taksimatı³

² İstahri, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1927, s. 71; İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1874, s. 137-138; Makdîsî, *Ahşenü'l-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, neş. M.J. de Goeje, Leiden 1877, s. 137-138; *Hududu'l-Alem*, neş. V. Minorsky, London 1937, s. 138; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I-II, Beyrut 1989, s. 654; Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, neş. M. Reinaud, Paris 1840, s. 273; Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s. 351; ayrıca bu konuda yapılmış olan bir çalışma için bkz. Adnan Çevik, “I. Bölüm: Bölgenin Coğrafi Yapısı”, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002, s. 38-170; ayrıca Adnan Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 33, İstanbul 2009, s. 35-64; Adnan Çevik, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Mıdyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası”, *Makaleler/e Mardin*, I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2007, s. 105-140.

³ Sütcü, *age*, s. 12.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

İslam coğrafyacıları, el-Cezire'yi üç bölgeye ayırmış olup en büyük kısmına Diyâr-ı Rebia bölgesi adını vermişlerdir. el-Cezire bölgesinin en büyük ve en verimli bölgesi olan Diyâr-ı Rebia, Ceziretü İbn Ömer'in yukarıdaki bölgeden başlayıp Tekrit'e kadar uzanır. Bu bölge, Dicle'nin sağ kısmında Habur, Hirmâs, Sarsâr arazisi ve sol tarafında da Küçük Habur'un aşağı mecrası ile Zap'ın aşağı ve yukarı mecrasına tekabül etmektedir. Bunun yanında bölgenin bu kısmı, kuzeyinde Mardin-Midyat eşliğinden itibaren başlayan Diyâr-ı Bekr, batısında Diyâr-ı Mudar, güneyinde ise Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin suladıkları vadilerle çevrilidir. el-Cezire'nin ikinci büyük kısmı Diyâr-ı Mudar bölgesi olup, bu bölge batı ve kuzeybatısında Fırat Nehri'nden Belih'e kadar uzanan saha ile kuzeyde Sümeysat'tan güneydeki Âne'ye kadar uzanan topraklardan oluşmaktadır. Özellikle Fırat'ın suladığı topraklara sahip olmasıyla el-Cezire bölgesinin en verimli topraklarına sahiptir. Bölgenin bu kısmının bir diğer özelliği ise ticaret güzergâhının üzerinde olmasıdır. el-Cezire'nin diğer iki kısmı ile karşılaştırıldığında daha düz bir yapıya sahip olması nedeniyle de burada bulunan şehirler genellikle korunaksızdır. Hem verimliliği hem de ticaret yollarının geçtiği topraklar olması hasebiyle her dönemin güçlü siyasi teşekkülleri açısından bir odak noktası olmuştur.⁴

el-Cezire bölgesinin son ve en küçük bölgesi, bu çalışmanın da konusu olan Diyâr-ı Bekr bölgesidir.⁵ Aslında tarihsel arka plana bakıldığında, diğer iki kısım kadar eski bir geçmişe sahip olmayıp X. asırda Diyâr-ı Rebia bölgesinin kuzey kesimlerinin idari taksimata tabi tutulmasıyla ortaya çıkmıştır. Dahası dönemin müellifleri bile bölgenin sınırlarını tam olarak belirleme noktasında hem fikir olamamışlardır. Bu yüzden Diyâr-ı Bekr bölgesine dahil edilen şehirler, XI. asırdan XIV. asra kadar farklı dönemlerde değişkenlik göstermiştir. Diyâr-ı Bekr bölgesi, el-Cezire bölgesinin en küçük kısmı ve en kuzeyde kalanı, yani Yukarı Dicle havzasında yer alan toprakları kapsayan bir bölgedir. Hayvancılığa elverişli yaylalara, tarıma elverişli sulanabilen topraklara sahip olmasının yanında, doğu-batı ile kuzey-güney ticaret yollarının da kesişme noktasıdır. Bu nokta doğu-batı ve kuzey-güney medeniyetlerinin temas noktasıdır aynı zamanda. Bu temas sayesinde bölge zengin bir kültürel mirasa sahip olmuştur. el-Cezire bölgesinin Doğu ve Orta Anadolu'ya açılan kapısı görevi gören bu bölge, aynı zamanda madencilik yapılan sahalara da hâkim bir konumdadır. Moğol hâkimiyetine kadar olan dönem esas alındığında, Diyâr-ı Bekr bölgesi, kuzeyde Güneydoğu Anadolu Torosları; batıda Çermik, Karacadağ ve Derik; güneyde Mardin/Tür Abdin bölgeleri ve doğuda İsrirden Hizan'a kadar uzanan bölgelerle çevrilidir. Bu dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli şehirleri ise Âmid, Meyyâfârikîn, Mardin, Erzen, İsrird ve Hısn Keyfâ'dır.⁶ (bk. Harita 2)

Harita 2: Moğol Hâkimiyeti Öncesi Diyâr-ı Bekr Bölgesi⁷

⁴ Makdisi, *age*, s. 137; İstahri, *age*, s. 73-74; İbn Havkal, *age*, s. 137-138; el-İdrîsî, *age*, s. 655; Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273, 292-293; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 1-5, Beyrut 1977, s. 561-562 ve II, s. 134-136; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra, el-Alaku'l-Hatıra fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, neş. Y. Abbare, C. 3/2, Dimaşk 1978, s. 4-5; Zekeriyâ Kâzvinî, *age*, s. 351-352; Dimaşkî, *Cosmographie*, neş. M. A. F. Mehren, St-Petersbourg 1866, s. 190-192; Kalkaşendî, *Subhü'l-'aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, C. 4, Kahire 1914, s. 314 vd.; İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1890, s. 95; İbn Fakih, *Kitabü'l-Büldân*, neş. Y. Hadî, Beyrut 1996, s. 126.

⁵ Mükrimin Halil Yımaç, "Diyarbakır", *İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 605-626; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, C. 9, İstanbul 1997, s. 464-469; M. Canard-Claude Cahen, "Diyâr Bakr", *El*, C. XI, Leiden 1965, s. 343-345; Besim Darkot, "Diyarbakır: Tarihi Coğrafya", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 601-605; Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 509-511.

⁶ Vakîdî, *Fütühü'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Irak*, neş. A. F. Harfûş, Dimaşk 1996, s. 30 vd.; Vakîdî, *Futuh-ş-Şam*, II, Beyrut, s. 97; Dimaşkî, *age*, s. 191-192; Schleifer, J., "Bakr b. Vâil", *İA*, C. 2, 1979, s. 454-458; Ahmet Önkâl, "Bekir b. Vâil", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 362-363; Çevik, *agt*, s. 62-67.

⁷ Sütçü, *age*, s. 14.

2- Anadolu Selçuklu Devrinde Bölgenin İdari Yapısı Üzerine Bazı Mülahazalar

Önce Bizans-Büyük Selçuklu sonra da Büyük Selçuklu-Anadolu Selçukluları arasındaki mücadelelerden dolayı bölgenin nasıl bir yapıya sahip olduğuna dair çok sarıh bir bilgi maalesef bulunmamaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Anadolu'da tam bir siyasi birlik sağlanamadığı için Diyâr-ı Bekr bölgesini bir bütün olarak onların hükmünde değerlendirmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle, bölgede hâkim bir siyasi unsur bulunmadığından, bölgenin ana hatlarıyla da olsa, tarif edilebilecek bir dönemi yoktur. Kaldı ki bölgenin önemli şehirleri Mardin ve Hısn Keyfâ'da Artuklular; Âmid ve Meyyâfârikin'de de Eyyubîler hüküm sürmektedir.

Keykubâd döneminde Anadolu'da askerî olarak yapılmış bir taksimden söz etmek mümkünse de idari manada bundan bahsetmek imkansızdır. Büyük Selçuklular'dan başlayarak Türk devletlerinin idari mekanizma açısından "merkezi bir devlet" hüviyeti taşıyıp taşımadıkları tartışmaya açık bir konudur. Buna binaen merkezi bir devlet olarak kabul edip bölgenin bu şekilde değerlendirilmesi yanlış olacaktır. Fakat yine de kaynaklar arasında bulunan bilgi kırıntılarında yola çıkarak merkezileşme çabaları üzerinden bazı yorumlar yapılabilir. Zira bu devletlerin zaman zaman buna benzer birtakım girişimlerinin olduğu bilinmektedir. Aslında yukarıda değinildiği üzere, bölge için yapılan ilk taksimlerin de idari değil, daha çok askeri ve ticari ihtiyaçlara göre şekillendiği ve Keykubâd döneminde de bu minval üzere hareket edildiği görülmektedir. Şöyle ki bu dönemde Anadolu Selçuklularının toprakları, ilki Konya'nın başkent olduğu ve doğrudan divan eliyle yönetilen *Yunan Vilayeti*; ikincisi yönettiği toprakları ihtiva eden ve Sivas merkez olmak üzere kurulan *Dânişmendiye Vilayeti*; üçüncüsü Sinop'tan Antalya-Alanya hattına inen ve batıda Bizans topraklarına doğru bir yay oluşturan *Uç Bölgeleri* ve sonuncusu Doğu-Güneydoğu Anadolu topraklarından müteşekkil *Güneydoğu Anadolu Türkmen Çevresi* olmak üzere dört askeri bölgeye ayrılmıştır.⁸

Keykubâd döneminden sonra ve Moğol hâkimiyeti sürecinde de bu idari taksimata yakın bir yönetim sergilenmiş olduğu gözlenmektedir. Örneğin vaktiyle Selçuklu toprakları, saltanat davasına düşen İzzeddin Keykâvus ve Rükneddin Kılıçarslan arasında iki bölgeye taksim edildiğinde Yunan Vilayeti ve Uç Bölgeleri ilkinde; Dânişmendiye Vilayeti ise ikincisine bırakılmak üzere bir ayırım uygulanmış ve Selçuklu toprakları iki kısma ayrılmıştır.⁹ Hatta bu taksimat, II. Mesud ile III. Keyhüsrev arasındaki ihtilafta¹⁰ ve daha sonra da Moğol veziri Fahreddin Kazvinî ve Selçuklu veziri Mücireddin Emirşah arasındaki paylaşımında da aynı yolla çözüme kavuşturulmuştur.¹¹ Baykara, Anadolu coğrafyasının idari taksimatını Selçuklu kitabelerine göre Rum, Şam, Efrenc ve Diyâr-ı Bekr bölgeleri; Beylikler dönemi kitabelerine göre de Rum, Şam, Ermen, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia şeklinde izah etmektedir.¹²

Yukarıda *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türkmen Çevresi* olarak adlandırılan vilayete bakıldığında farklı bir durum göze çarpmaktadır. Zira kendi içinde bile farklılık gösteren bu kısım, Kilikya (Çukurova), Maraş, Halep, Ruha (Urfa), Musul ve Diyâr-ı Bekr bölgelerinden müteşekkil; Türkmen, Kürt ve Ermeni gibi farklı unsurlardan oluşan ve sonuncusu hariç çoğunlukla göçebe unsurların yaşadığı bir coğrafyadır¹³ ve bu topraklarda tam bir Selçuklu hükmünden bahsetmek de söz konusu değildir. Bu vesile ile Anadolu Selçuklu idari taksimatına burayı dahil etmek imkânsız gibi görünmektedir. Daha doğru bir ifadeyle, tam olarak sahip olmadığı bu coğrafyayı Selçuklu toprağı gibi göstermek ve burayı onların yapmış olduğu idari taksimatla tanımlamak, bölgede etkin olan diğer siyasi teşekkülleri yok saymak anlamına gelebilir. Selçuklu dönemi müverrihi Aksarayî, *Kastamonu*, *Niğde*, *Amasya* ve *Diyâr-ı Bekr* olmak üzere dört bölgeden oluşan çok başlı bir yönetimden söz ediyorsa da bunun vergi toplama usulüne göre yapılmış bir ayırım olduğu söylenebilir. Yani, devlet tarafından idari yönetim gözetilerek yapılmış ya da memleketi koruyacak ve asayişini sağlayacak askeri bir mülahazayla düzenlenmiş bir ayırım değildir, tam tersine karmaşık siyasi ortamda vergi toplayabilmek ve bunu Moğollara aktarıp onlarla sorun yaşamamak üzere düzenlenmiş bir yapıdan ibarettir. Nitekim Aksarayî Diyâr-ı Bekr bölgesini anlattığı kısımda şöyle söylemektedir:

Velhasıl onun yönetiminde (burada Sahib Cemaleddin'e işaret edilmektedir) Diyarbekir bölgesi (bölük) vardı. O vilayetin memurlarının dörtte üçü serseri tipli kişilerdi. Onlardan biri olan İsfahanî, bahaneler ve boş sözlerle ortalığı karıştırarak haraç ve vergi koymuştu. Diğerleri Hemedanî, kendisi her şeyi bilir gibi olarak tanıtmaya çalışmış, yırtıcı kurt gibi halkın derisini

⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 68-69. Yazar ayrıca bölgede yer alan Kürt melikleri için: "... ve hatta kürt aşiretlerinden türeme 'melikler', çok vakit ellerindeki sarp kalelerde, bazen Memlûklere ve bazen Selçukî sultanlarına bağlı olarak hüküm sürüyorlardı" (s. 69) demektedir.

⁹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, TTK, Ankara 2000, s. 46; Osman Turan, "Keykâvus II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 642-645; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 355-357; Faruk Sümer, "Kılıçarslan IV", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 404-405.

¹⁰ Aksarayî, *age*, s. 108; Osman Turan, "Keyhüsrev III", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 629-630; Ali Sevim, "Keyhüsrev III", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 351-352.

¹¹ Akdağ, *age*, s. 69-70.

¹² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2000, s. 40-45.

¹³ Akdağ, *age*, s. 72.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

yüzmeğe kalkmıştı. Bir başkası Hutênî idi. O, maliye kaplarına saldırmış, kötü tabiatı ile o kapıların kaynağını, sapıklık ve ihanet çamuru ile doldurmuştu.¹⁴

Bu kayıttan hareketle, yapılan bu ayırımın sadece devletin Acem kökenli memurlarının keselerini doldurmaya yönelik bir taksime tabi tutulduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Dolayısıyla Moğollardan itibaren bölgeye gönderilen valilerin veya yöneticilerin *vergi usulüne bağlı olarak* yaptıkları idari taksimat içerisinde Diyâr-ı Bekr bölgesinin taksimini ortaya koymak ve konuyu bu bağlamda anlamaya çalışmak önem arz etmektedir.

1255 yılında yapılmış idari düzenleme, Aynî tarafından kaleme alınmış ve eserinde Doğu-Güneydoğu Anadolu dört kısma ayrılmıştır. İlk kısım, *Bilâd-ı Hılat* ile ona bağlı kısımları ihtiva eden ve büyük Ermeniyye olarak adlandırılan bölgedir. Buranın önemli şehirleri bölgenin adını aldığı Hılat (Ahlat), Van, Vestan (Gevaş) ve Erçiş'tir. İkinci kısım, *Erzen-i Rum* ile ona bağlı yerleri kapsayan bölgedir ve sınırları Gürcistan'a kadar uzanan Kuzeydoğu Anadolu topraklarından müteşekkildir. Üçüncü kısım, *Bilâd-ı Erzincan* ile ona bağlı Kemah ve Akşehir gibi yerleşim merkezlerini bünyesinde barındıran topraklardır ve son kısım *Diyâr-ı Bekr ve amilliklerinden* oluşan Harput, Malatya, Sümeysat gibi şehirlerin gösterildiği bölgedir.¹⁵ Aynî'nin verdiği bu bilgilere dayanarak şunları söylemek mümkündür. Bu idari taksimat, yukarıda Baykara ve Akdağ tarafından verilen ayırma yakın bir düzenleme gibi görünmektedir. Ayrıca bu ayırlarda Diyâr-ı Mudar ismine artık çok yer verilmemektedir ve muhtemelen Moğolların bölgenin taksimine dair henüz bir tasarrufu yoktur. Dolayısıyla bu ayırımın da Diyâr-ı Bekr bölgesinin taksimine dair bir fikir vermediği açıktır. Dikkat edilmesi gereken bir nokta da bu ayırma bölgenin en önemli şehirleri Âmid, Mardin, Hısn Keyfâ, Erzen ve Meyyâfârikin'e dair herhangi bir malumatın olmamasıdır. Bu durum da Anadolu Selçukluları'nın, yukarıda da zikredildiği üzere, burada mutlak surette bir egemenlik kuramadığına açık bir kanıttır ve bu dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesi tam olarak bir düzenlemeye tabi tutulamamıştır. Buna ek olarak bölgedeki şehirlerin bu taksimde yer almamasının nedeni, muhtemelen hâlâ Mardin'de Artuklu ve Hısn-ı Keyfâ'da da Eyyubî varlığıdır. Zira bölge Anadolu Selçukluları'na tabi olsa da bu siyasi teşekküllerin varlığı görmezden gelinemez.

3. Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Moğol Yönetimi ve Sonrasındaki İdari Yapılanması

1231 yılından 1259 yılına kadar bölgede Moğolların yapmış oldukları istila hareketlerinin, henüz bölgeyi doğrudan kendilerine bağlayacak bir mahiyette olmadığı açıktır. Ayrıca, Köseadağ Bozgunu sonrasında etkin olmalarına rağmen, Moğolların sadece tahakküm kurdukları ve vergi aldıkları ancak bölgenin idari düzenine henüz müdahale etmedikleri anlaşılmaktadır. Zira Moğolların, 1260 yılı sonuna kadar bütün bölgeyi Yeşmut eliyle aldıkları ve bu tarihten sonra İlhanlı şahnelerinin Anadolu'ya gönderilmesi ile vergi ve askeri düzene bağlı bir taksimat kurdukları biliniyorsa da Hamdullah Mustevfi dışında buna dair açık bir izahat getiren kaynak maalesef bulunmamaktadır. Dönemin Arap kaynaklarının verdiği bilgiler ise çoğunlukla yukarıda izah edilen X. asır müelliflerinin verdiği bilgilerin bir tekrarı gibidir. Onlar hala Diyâr-ı Bekr, Rebia ve Mudar'ı kullanıyorlarsa da İlhanlı devri kaynakları el-Cezire bölgesini iki kısma ayırmaktadırlar.¹⁶ Bu iki kısım içinde de el-Cezire'yi Musul merkez olmak üzere Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak tarif etmektedirler. Sadece Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia isminin geçmesi ve Diyâr-ı Mudar'ın kullanılmaması, muhtemelen İlhanlı-Memlûk çatışmasının bir sonucudur. Zira Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan sonra Moğolların Memlûklere bariz bir üstünlüğü görülmemekte olup¹⁷ muhtemelen el-Cezire'nin İlhanlılarca kullanılan iki bölgesi Moğol tabiiyetinde, Diyâr-ı Mudar ise Memlûk kontrolündedir. Hatta zamanla kaynakların bu bölgelere ait şehirleri sayarken isimlerini zikretmeleri ya da aynı şehri bir müddet sonra telaffuz etmemeleri, o şehrin artık onların hükmünde olmadığını da bir göstergesi olabilir.

Moğollar, sahip oldukları topraklarda idari sistemlerini oluştururken öteden beri gelenek haline getirdikleri mevcut hudutlara bağlı bir düzenleme yapmışlardır. Bunu düzenlerken de *askerlik ve iâşe işlerine* bağlı bir sistem kurmuş ve sahip oldukları coğrafyayı buna göre idare etmişlerdir.¹⁸ Bir başka durum ise *yaylak ve kışlak* olarak kullandıkları sahalara göre bu sistemin bir bütünlük arz etmesini istemeleri ve devletin merkezine uzak eyaletlerin gelecek saldırılara karşı rahatça savunulabilmesidir. Spuler'in söylediklerinden hareket edilirse, muhtemelen bu durum üç ayrı bölgeden oluşan el-Cezire'nin sadece Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılmasına ve bu minval üzere yönetilmesine zemin hazırlamıştır. Tabi ki Diyâr-ı Mudar'ın artık kullanılmıyor olmasının Memlûk etkisi vardır, lakin bu sınırların çok sabit olmaması ve hemen her dönem değişiklik göstermesi İlhanlıların söz konusu politikasından kaynaklanıyor olabilir. Bu nazar-ı itibardan bakıldığında, 1265 yılında yapılan düzenlemelerle İlhanlıların batı topraklarını Gürcistan, Rum ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç bölgeye ayırdıkları ve Durbay Noyan

¹⁴ Aksarayî, *age*, s. 180-182.

¹⁵ Bedreddin el-Aynî, *İkdü'l-Cümân fî Târih-i Ehli'z-Zamân*, I, neş. M. M. Emin, Kahire 1987, s. 151-152; Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 44-45.

¹⁶ Hülâgü'nun son zamanlarında yaptığı bir atamayla Diyâr-ı Rebia'dan Fırat Nehri'nin kıyısına kadar olan yerleri Emir Tadavun'a, Rum memleketlerini Muineddin Pervane'ye bırakmış olduğunu Reşidüddin'den öğreniyoruz, bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu'l-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamîpour Khelejanî, TTK, Ankara 2013, s. 71.

¹⁷ Bu süreçteki Memlûk-Moğol (İlhanlı ve Altın Orda) ilişkilerinin genel durumu için bkz. Kâzım Uzun, "Başlangıcından Sultan en-Nâsir Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk - Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI / 2, (2021), s. 735-757.

¹⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, TTK, Ankara 1987, s. 67-68.

adında bir görevliyi Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının çoğunu bünyesinde barındıran bu son bölgeye tayin ettikleri görülmektedir.¹⁹ Gül'ün el-Ehri'den aktardığı bu bilgiye göre, atanan bu kişi bütün bölgeyi yönetecek bir üst yönetici olmalıdır ya da onun verdiği bu bilgi Reşidüddin ile çelişmektedir. Zira Reşidüddin'in el-Cezire'nin ikiye bölünerek yönetildiğine dair verdiği bilgiye göre, el-Cezire iki kısma ayrılmış, Diyâr-ı Bekr'in yönetimi Celaleddin Tarir ile Melik Razieddin Baba'ya ve Diyâr-ı Rebia ise Artuklu Melik Muzaffereddin Kara Arslan'a bırakılmıştır.²⁰

Hülâgû zamanında böylece iki kısma ayrılan bölge, Musul merkez olmak üzere Âmid, Mardin ve bölgenin diğer şehirlerini içeren Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak kurulmuş ve askeri bir sisteme göre yönetilmiştir. Diğer kısım ise Ahlat'ın merkez alındığı Van Gölü ve çevresini kapsamaktadır. Zamanla bütün bölgenin merkezi Musul olmuş ve böylece Diyâr-ı Bekr Eyaleti kurulmuştur. Yani el-Cezire'nin önce üçe ayrılan, sonra da ikiye indirilen bölge sayısı artık tek elden yönetilecek bir eyalet haline gelmiştir. Fakat yukarıda da zikredildiği gibi, bu idari taksimat, yapılan görevlendirmelerden yola çıkılarak hem kaynaklar hem de modern araştırmalar üzerinden varılan bir sonuçtur. Bundan dolayı bölgenin gerçek idari taksimatına dair bilgi veren Hamdullah Mustevfi zamanına kadar verilen bilgiler değişkenlik gösterebilmektedir.

İlhanlı devlet adamı Hamdullah Mustevfi'nin kaleme aldığı *Nuzhetü'l-Kulüb* adlı eser içerdiği bilgilerin resmî devlet kayıtlarına dayanması ve İlhanlı devlet teşkilatını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Mustevfi, buna göre İlhanlı Devleti'nin batı bölgesini dört bölgeye ayırmakta ve ayrı ayrı bölgeleri ve bu bölgeleri oluşturan şehirleri sıralamaktadır. Şöyle ki:

1- Memâlik-i Rum Bölgesi Sivas, Elbistan, Erzurum, Erzincan, Kemah, Harput, Bayburt, Samsun, Konya ve Ermenek gibi önemli şehirlere sahip olan bu bölge, sayısı yaklaşık altmış olarak verilen şehir ve kaleyi ihtiva eden ve Kuzeydoğu Anadolu ile batısını kapsayan coğrafya için kullanılmıştır.²¹

2- Ermeniyye Vilayeti Ahlat merkez olmak üzere Van, Vestan, Eleşkirt, Bargiri, Malazgirt, Hoşab ve Aladağ gibi irili ufaklı yerleşim birimlerinden müteşekkil ve Van Gölü havzasında yer alan merkezlerden oluşmaktadır.²²

3- Kürdistan Bölgesi Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Huzistan, Azerbaycan ve Diyâr-ı Bekr ile sınırlanmış ve Dinever, Şehrizor, Kirmanşah ile diğer şehirlerden müteşekkil bir yapıya sahiptir.²³

4- el-Cezire Bölgesi veya *Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia* olarak isimlendirilen bu bölgenin, merkezi Musul şehridir. Eskiden el-Cezire denildiği belirtilen bu bölge, yirmi dokuz şehir ve kaleden oluşan sıcak iklime sahip bir bölge olarak tanımlanmıştır. Bölgenin sınırları ise Anadolu, Ermeniyye, Suriye, Kürdistan ve Irak-ı Arap arasında kalan bölge olarak tarif edilmiştir. Atabegler döneminden Bedreddin Lu'lu zamanına kadar 10.000.000 dinar vergisi olduğu belirtilmiş ve müellifin zamanında 1.925.000 dinara kadar düştüğü de dile getirilmiştir. Bu veri, aslında bölgenin içine düştüğü durumu açık bir şekilde izah etmektedir. Burada da bölgeyi Diyâr-Bekr ve Diyâr-ı Rebia olmak üzere ikiye ayıran müellif, bölgenin şehirlerini şu şekilde sıralamıştır: Erbil, Erzen, Âmid, Bâsabda, Bazarnûh, Bevâzic, Cessar, Ceziretü İbn Ömer, Hâni, Harran, Hısn-ı Keyfâ, Habur, Res'ül-Ayn, Rakka, Sincar, Suk-ı Samânin, Akr, İmâdiye, Karkîsya, Karmalas, Mardin, Muş, Meyyâfârikin, Nusaybin ve Ninova.²⁴ Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu çalışmanın da defaultle yinelediği üzere, Diyâr-ı Bekr bölgesinin şehirleri olarak sıralanan yerleşim merkezlerinin Âmid, Mardin, Meyyâfârikin, Erzen ve Hısn-ı Keyfâ'dan müteşekkil olmasıdır. Filvaki yaşanan siyasi gelişmeler, yerleşim merkezlerini etkilemiş XI-XIII. yüzyıla kıyasla bazı yerleşim birimlerini ve kaleleri tamamen harap bir hale getirmiştir. Bu da sınırların ve idari mekanizmanın takibini bir hayli güç hale getirmektedir.

Mustevfi döneminde yapılan bu idari taksimat dışında edinilen bilgiler, daha çok diğer kaynakların atama/tayin işlemleri üzerine satır aralarından çıkarılabilen bilgilerden ibarettir. Yaklaşık bir asra yakın bir dönem bölgeyle doğrudan temas halinde olan Moğollar, özellikle 1277 yılından sonra Anadolu coğrafyası ve bölgeyi doğrudan kendi hâkimiyetlerine almış ve bu dönemden sonra Selçuklu sultanları "gölge sultan" rolünü oynarken, diğer siyasi teşekküller ise kayıtsız şartsız Moğol egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bölgede etkili olan Mardin Artukluları ve Hısn Keyfâ Eyyubileri de özellikle 1260 yılından XIII. asrın sonlarına kadar tabi oldukları bu güçten dolayı neredeyse kaynaklarda adına bile rastlanılamayacak kadar pasif bir duruma sürüklenmişlerdir.

Yeniden bölgenin idari taksimatına/idari yönetimine dönülecek olursa, Mustevfi'nin verdiği bilgilere en yakın malumatı Hâfız-ı Ebrû'nun coğrafya kitabı vermektedir. Timur devri müverrihlerinden olan müellif, el-Cezire bölgesini de Diyar-Bekr bölgesi içinde olacak şekilde tarif etmiş ve bölge sınırlarını kuzeyde Erzincan'dan Kemah ve Malatya sınırlarına; batıda Balis, Şimşat, Rum Kale, Suruç, Ruha, Karkîsya ve Rahbe'den Anbar'a

¹⁹ Gül, *age*, s. 46.

²⁰ Reşidüddin, *age*, s. 79.

²¹ Hamdullah Mustevfi, *Nuzhat-al-Qulüb*, ed. G. Le Strange, Leiden 1915, s. 95-100.

²² Mustevfi, *age*, s. 100-101.

²³ Mustevfi, *age*, s. 105-107.

²⁴ Mustevfi, *age*, s. 102-105.

kadar; doğuda Dicle'nin batı sahillerini de içine alacak şekilde güney-kuzey hattında Tekrit, Erbil, Musul, Sincar, Ceziretü İbn Ömer'den Hısn-ı Keyfâ ve Âmid'e kadar olan saha olarak göstermiş ve ilaveten Fırat ile Dicle arasında yer alan Nusaybin ve Meyyâfârikîn'in de bölge içinde yer aldığını söylemiştir. Bölgenin önemli şehirlerini ise Suruç, Meyyâfârikîn, Hısn-ı Keyfâ, Dâlye, Ceziretü İbn Ömer, Tel-Â'far, Musul, Hadise, Dakuka, Kebise, 'Âne, Senn, Hısn-ı Selem, Ruha, Harran, Rakka, Semanîn, İmâdiye, Selem, Karkîsya, Caber Kalesi, Kâlıkala, Rahbe, Hettâh, Âmid, Rasu'l-Ayn, Mardin, Nusaybin, Hizan, Sincar ve Kefertûsa olarak zikretmiştir.²⁵ Dönemin Memlûk kaynaklarına göz atıldığında, el-Ömerî dışında İlhanlı idari taksimatını baz alan bir müellife rastlamak neredeyse imkansız gibidir. el-Ömerî'nin, İlhanlı Devleti'ne dair verdiği bilgilerde Diyâr-ı Bekr bölgesi ismini kullanması, İlhanlıların uyguladığı idari taksimatta el-Cezire'nin yerini artık bu ismin aldığına işaret eder.²⁶ Ebu'l-Fidâ ise bölgeyi X. asır İslam coğrafyacılarının taksimine göre izah etmiş ve el-Cezire adı altında Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olarak göstermiştir.²⁷ Bu ayrımın İlhanlı dönemi için geçerli bir kullanım olmadığını belirtmek lazım. 1350 yılı vergi kayıtlarının verdiği bilgiye göre, sadece Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak gösterilen bölgenin Mardin, Erbil, Musul, Cizre, Meyyâfârikîn, Res'ül Ayn, Sincar ve Harran şehirlerinden müteşekkil olduğu ve Hoca İzzeddin el-Musulî tarafından yönetildiği görülmektedir.²⁸

Sonuç olarak söylenebilir ki İlhanlıların uyguladıkları bu idari taksimatın uzun bir süre geçerliliğini koruduğu ve Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu dönemlerinde de küçük bazı değişikliklerle birlikte devam ettiği anlaşılmaktadır. XI-XIII. yüzyıllarda ağırlıklı olarak el-Cezire bölgesinin kısımlarından biri olarak zikredilen bölge, XIII-XV. asırda artık el-Cezire bölgesi yerine kullanılmaya başlanmıştır. Ancak kendi içerisinde de Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia olmak üzere iki kısımdan oluşmuş bir şekilde tanımlanmıştır. Zamanla Diyâr-ı Rebia isminin de artık kullanılmadığı kaynaklarda takip edilebilmektedir. Örneğin Ebubekir Tıhrani, Nizamüddin Şâmi, İbni Arabşah, Şerefeddin Ali Yezdi, Hasan-ı Rumlu, Esterâbâdi ve Müneccimbaşî gibi müverrihler, eserlerinde artık Diyâr-ı Rebia ismini kullanmamış ve bölgeyi sadece Diyâr-ı Bekr şeklinde anmışlardır.²⁹

4. Osmanlı İdaresinde Diyâr-ı Bekr Eyaleti

Safevîler'in bölgeye girmesiyle başlayan süreç ve Şîî olan bu devletin politikasını benimsemeyen halkın yardım çağruları, zaten daha Amasya'da bir şehzade iken Safevîlerle mücadeleye başlayan Sultan Selim'i bölgeye yönlendirmiştir. Özellikle 1514 yılında Çaldıran'da vuku bulan savaşın neticesinde alınan zafer ile Safevîler'i Anadolu'dan tamamen silip atmak isteyen Osmanlı Sultanı, Diyâr-ı Bekr bölgesinin yardım çığlıklarına da kulaklarını kapatmamış, tam aksine gereken bütün ihtimamı göstererek üç sene içerisinde bütün bölgeyi Osmanlı mülküne katmayı başarmıştır. Tabii bunu başarırken başta bölgedeki Kürt aşiretleri olmak üzere yerel beylerden çok büyük bir destek görmüş, onlar da Sultan'ın himayesini kolaylıkla kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin emrinde bulunan İdris-i Bitlisî'nin bölgedeki merkezleri gezerek Hısn Keyfâ ve İs'ird Eyyubî meliki Halil, Bitlis emiri Şeref Han, Hizan emiri Davud, Sason emiri Ali, İmâdiye hâkimi Emir Seyfeddin, Nırman hâkimi Abdal, Zirki beyi Ahmed, Eğil hâkimi Kasım Bey ve bölgede bulunan irili ufaklı yerel emirler, komutanlar ile beylerden oluşan yirmi beşi aşkın kişiyle yaptığı görüşmesinde, onların "*bize bir Osmanlı serdari komuta ederse onun emrinde savaşır ve bölgemizi temizleriz, lakin bizim aramızdan biri lider olursa problem teşkil edebilir*" minvalinde bir istekte bulunmaları, aslında bölgenin yaklaşık üç yüz yıldır ihtiyaç duyduğu **güçlü bir siyasi otoriteye** dikkat çekmiştir. Bütün bölgede, XIII-XVI. asır aralığında böyle bir siyasi figürden bahsetmek mümkün olmadığı için, bu dönem tam bir siyasi kaos yaratmış ve adeta bölge tarihteki en karanlık çağlarını yaşamıştır. İşte Osmanlı Devleti'nin şemsiyesi altında toplanan yerel siyasi güçler, üç sene gibi kısa bir sürede bütün bölgeyi Osmanlı'nın yardımıyla tek çatı altında toplamışlardır. Burada şu noktayı da göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Öyle ki Safevî Devleti bölgede uzun süreden beri hâkim bir güç olmamasının yanında bir de bölgeye girdiği 1506 tarihinden itibaren birçok ayaklanma/kalkışmayla karşı karşıya kalmış ve bölgeye nüfuz edememiştir. Bunun en büyük nedeni de onların benimsedikleri dinî ideolojidir. En nihayetinde 1517 tarihinde en son olarak Mardin

²⁵ Hâfiz-ı Ebrû, *Coğrafiya-yı Hâfiz-ı Ebrû*, tah. Sadık Seccadî, II, Tahran 1378, s. 21-44.

²⁶ el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Serif*, tah. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1998, s. 66-69.

²⁷ Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273; aynı eserin tercümesi için bkz. *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 231-243.

²⁸ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 32.

²⁹ Ebu'l-Fidâ, *age*, s. 273; İbn el-Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, C. II, Beyrut 1996, s. 211; İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun*, V, Beyrut 2006, s. 643-644; Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târihi Ehli'z-Zamân*, neş. Muhammed M. Emin, I, Kahire 1987, s. 416-417; İbn Sibât, *Sıdk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, tah. Abdülselem Tedmurî, I, Trablus 1993, s. 411; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, C. 1-5, Bombay 1269, s. 125; Kâşânî, *Tarih-i Olcaytû*, tah. Mahin Hanbelî, Tahran 1384, s. 9 vd.; Şebânkârâi, *Mecmau'l-Ensâb*, II, tah. Mîr-Hâşim Muhaddis, Tahran 1376, s. 103, 260-263, 290, 299; Sirâceddin İbn Verdî, *Harîdeyi'l-Acâyib ve Ferideyi'l-Garâib*, tah. Enver Mahmûd Zanâtî, Kahire 2007, s. 112; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, III, tah. Kâmil Süleymân el-Cabûrî, Beyrut 2010, s. 180; el-Ömerî, *age*, s. 66-69; Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 20 vd.; el-Gıyasî el-Bağdadî, *Tarihül-Gıyasî*, tah. Tanık Nafî 'el-Hemdanî, Bağdad 1985, s. 189; Hüseyin Münşî Kumî, *Hülasâtu'l-Tevârih*, tah. İhsan Eşrâkî, I, Tahran 1383, s. 18; Gaffârî Kazvinî, *Tarih-i Nigârîstân*, tas. Murtaza Geylânî, Tahran 1362, s. 267 vd.; Ebu'l Hasan Kâzvinî, *Fevâidü's-Safeviyye*, neş. Meryem Mîr-Ahmedî, Tahran 1367, s. 7 vd.; Emîni Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, neş. M. Rızâ Nasîrî, Tahran 1383, s. 37; İbnü'l-Hacer Askalanî, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-Omr fi et-Tarih*, tah. Muhammed Abdulmu'id Han, I, Beyrut 1896, s. 113, 451; Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li-Marifet'ud-Duvel Mulûk*, neş. M. Abdulkadir Ata, I, Beyrut 1997, s. 140; Bertold Spuler, *Iran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, TTK, Ankara 1987, s. 384-385.

Kalesi'nin de düşmesiyle bütün bölge Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İlhanlılardan beri devam eden idari taksimat Osmanlıların 1518 yılında yaptığı tahrir ile tarih olmuş ve yaklaşık altı asır boyunca kesintisiz olarak devam edecek olan Osmanlı idaresi başlamıştır.³⁰

1518 yılında Diyâr-ı Bekr Eyaleti kurulmuş ve Yavuz Sultan Selim'in tuğrasıyla tevdi edilecek fermanlar ve bu fermanların verileceği kişilerin isimlerinin yeri İdris-i Bitlisi tarafından doldurulmak üzere gönderilmiş ve ilgili bey ile emirlere padişah adına teslim edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin en geniş ve en önemli eyaletlerinden biri olacak **Diyâr-ı Bekr Eyaleti** kurulmuş, bu eyaletin merkezi olan Âmid şehri de bundan sonra doğuya yapılacak seferlerin hareket üssü olmuştur. Diyâr-ı Bekr Eyaleti'nin Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Sultan tarafından pek çok ihšana mazhar olmuş ve bölge beyleri ile Kürt melik ve hâkimlere dağıtılmak üzere *yirmi beş yük akçe, beş yüz zerrin kumaştan yapılma giysi ve taksim edilen yerlere bezeli sancak* gönderilmiş, Bitlisi ise üstün gayret ve hizmetlerinden mütevellit birçok hediye ile onurlandırılmıştır.³¹

1518 tahririne göre Âmid, Mardin, Sincar, Ruha, Birecik, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Çemişgezek ve Kığı (Batı Bingöl) olmak üzere on iki sancaktan müteşekkil olan bu eyalet, zamanla değişiklik göstermiş ve daha sonra on bir Türk idareciler ile beşi hükümet sancağı olmak üzere diğer sekiz sancak da yerel beylerin yönetimine bırakılarak on dokuz sancağa ayrılmıştır. Bu on iki sancağa daha sonra Musul, Âne, Deyr-i Rahbe ve Hısn Keyfâ sancakları eklenmiştir. İlaveten Eğil, Palu, Genç, Hazro ve Cizre yerli beyler tarafından yönetilen ve yönetimi babadan oğula geçen birer *ocaklık* haline getirilmiştir. Zira 1518 yılında yapılan tahrir, *mufassal* olup buna ek olarak 1526 yılında "*hass-ı hümayun, havas-ı vüzerâ ve ümerâ, arpalıklar, zeâmet ve tumar ve her karye kimin ismine kayıt ve tahrir olmuş*" olduğunu açıklayan bir *icmal defteri* de hazırlanmıştır. Daha sonra da 1540 ve 1564 yılında iki tahrir daha yapılarak, bölge Osmanlı eliyle tanzim olunmuştur.³²

Sonuç

X. asır İslam coğrafyacılarının tanımlamasıyla el-Cezire içinde kalan bölgelerden havi ve Arap-İslam fetihleri döneminde bölgeye gelen aşiretlerin adıyla anılan Diyâr-ı Bekr bölgesinin, bu klasik yapısını Moğol istilasına kadar sürdürdüğü görülmektedir. Çünkü bölgede siyasi istikrarın sonraki döneme kıyasla daha müreffeh bir ortam arz ettiği ve bu bölgede yer alan yerleşimlerin statülerini korudukları rahatlıkla söylenebilir. Özellikle de Büyük Selçuklular zamanında Türklerin İslam'ın hamisi olarak bölgede hâkim unsur olması, bu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Tabii yine bu dönemde sünnî-şii çatışmasının olduğu dönemler ve özellikle Büyük Selçukluların kendi içlerinde yaşamış oldukları taht mücadeleleri varsa da yukarıda da izah edildiği üzere, Moğol istilasının başladığı dönem ve sonrasında kıyas kabul etmeyecek ölçüde olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla bölgenin XI-XIII. yüzyıllarda daha stabil ve belli bir yapısının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bölgede gayrimüslim nüfus olmasına karşın, bu toprakların İslam devletleri hâkimiyetinde olması hasebiyle idari taksimatın vergi ve ticaret usulüne bağlı olarak yapıldığı yer yer askerî ve dinî hassasiyetlerin de göz ardı edilmediği yorumu yapılabilir.

XIII. asra gelindiğinde doğudan gelen Moğolların, Orta Asya'dan başlamak üzere, önüne kattığı kalabalık kitlelerin bölgeye girmesiyle önce mevcut düzen bozulup bir kargaşa ortamı oluşmuş ve sonrasında siyasi mücadeleler neticesinde müreffeh ortam yerini bir kaosa bırakmıştır. Öyle ki Harezmsahların peşinden batıya yürüyen Moğollar, sünnî-şii merkezlerin ikisi olan Bağdat (1258) ve Alamut'u (1256) almakla kalmamış, soluğu Anadolu'da almıştır. Özellikle 1243 yılındaki Köseadağ bozgunundan sonra bütün Anadolu Moğollara teslim olmuş

³⁰ Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt Tevârih*, IV, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 270 vd.; Ebu'l-Fazl Mehmet Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, Süleymaniye Küt. Esad Ef. kısmı, No. 2447, v. 83a, 84a; *Âmid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, haz. M. Mehdi İlhan, TTK, Ankara 2000, s. 85-88; Şevket Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1999, s. 532; M. T. Gökbilgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. VI, 1965, s. 51-61; Mehmet Ali Ünal, "Diyarbakır'da Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyarbakır Beylerbeyliğinin Kurulması", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 2004, s. 567-574; Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)*, Ankara, 1994, s. 2211-2220; Remzi Kılıç, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-17) ve Sonuçları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 2004, s. 575-590.

³¹ Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, TTK, Ankara 1991, s. 36-37; Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. II-7, 1968, s. 76-80; ayrıca bkz. *Diyarbakır Vilayeti Mufassal Tahrir Defteri (Âmid Sancağı)*, C. 1, def. no. 155, haz. Muzaffer Arıkan vd., Ankara, 1999; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Çoşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, *Defter-i Hâkânî Dizisi: IV-Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu. 39*, Ankara, 1998; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ziya Gökalp Derneği Yay., Ankara 1998, s. 186-195; R. J. Garden, "Description of Diarbekr", *Journal of Royal Geographical Society*, S. XXXVII, 1867, s. 182-193; İbrahim Artuk, "Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'nun Fethi ile İlgili Sikkeleri", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. By G. Fehér, Budapest, 1978, pp. 79-89

³² Ali Emiri, "Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri Tarafından Âmid Şehrinin Suret-i Feth-i ve Teshiri", *Âmid-i Sevda Dergisi*, S. 1, 1324, s. 6-12; S. 2, 1324, s. 26-27; S. 4, 1324, s. 59-61; Kazım Baykal, "Osmanlıların Diyarbakır'a Gelmeleri: Bazı Vesikalar", *Karacadağ Dergisi*, S. 39, 1941, s. 233-235; Mehmet Salih Erpolat, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçöşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:8, İstanbul 2007, s. 381-414 vd.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

ve vergi vermek zorunda kalmıştır. Bu noktada onların getirdiği düzene bakmak, mevzu bahis bölgenin de “idari yönetimi ve taksimi”ni anlamayı kolaylaştırmıştır. Bu tarihe kadar olan düzen değişmiş ve artık Moğolların yönetimi başlamıştır. Hatta bölge 1260’lı yıllardan itibaren doğrudan Moğol valileri/noyanları tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Çok açık bir şekilde söylenebilir ki Moğolların ne Anadolu’yu ne de Diyâr-ı Bekr bölgesini elinde tutmak gibi bir kaygıları olmadığı aşıkardır. Zira onların yegâne amacı, bölgenin onlara itaatini bildirmesi ve üzerine düşen vergi miktarını geciktirmeden ve eksiksiz bir şekilde teslim etmesidir. Bölgede yer alan üç ayrı kısmı, yani Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia’yı, tek merkez haline getirip merkezi Musul olan Diyâr-ı Bekr haline getirmelerinin en başat sebebi de budur. Ancak bunun bir başka önemli sebebi daha vardır. O da bölge üzerinde hâkimiyet mücadelesine giriştikleri Memlûklerdir. Bundan dolayı merkezi Memlûklere uzak olacak bir idari yönetim ve taksimat benimsemeleri, Musul’dan yönetilecek ve vergileri daha kolay/güvenilir bir şekilde riske etmeden toplanacak bir sistem kurma çabalarından ötürüdür. Bu kaygılarında haksız olmadıkları da zaten çok geçmeden vuku bulan hadiseler neticesinde anlaşılmıştır. Önce 1260 Ayn-ı Câlût Savaşı’nda yenilmeleri ve daha sonra el-Cezire bölgesinin batısında yer alan Diyâr-ı Mudar bölgesinin büyük bir kısmını Memlûklere kaptırmaları, bu idari yönetimin Musul merkezli tek bir bölgede toplanması noktasında onları haklı çıkarmış ve bu sistem onların işini kolaylaştırmıştır. İlhanlıların bu bölgeyi birleştirme isteklerinde biri de bölgeye geldikleri andan itibaren kendilerine itaat arz eden Artuklular olmuştur. Zira kendi topraklarına göz diken Anadolu Selçukluları ile yaşadıkları problemler, her ne kadar ilk geldiklerinde Moğollardan ayımsını görseler de Artukluların efendisi oldukları topraklarda kendi hükümlerinin sürmesi ve yaklaşık iki asırdan beri oldukları bu topraklarda söz sahibi olmaları onları İlhanlılara yakınlaştırmıştır. Öyle ki bu süreçte İlhanlıların Suriye ve Batıya yaptığı her seferde yanlarında yer almış ve desteklerini esirgememişlerdir. Bunun karşılığını da 1303 yılında ilk defa “Sultan” unvanını kullanmakla ve bir bütün olarak Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia’nın sahibi olmakla almışlardır. Tabii İlhanlılara bağlı olarak ve vergilerini vermek suretiyle. Dolayısıyla İlhanlıların bölgenin taksimini tamamen “vergi usulü ve düzenine” bağlı olarak yaptığını söylemek yerinde olacaktır. Artuklular üzerinden bölgede varlıklarını güçlü bir şekilde sürdüren İlhanlıların İslamiyeti kabul etmesi bölge için bir kırılma noktası olmuştur. Zaten sonrasında da dağılımları çok zaman almamıştır.

Bölgede süren İlhanlı-Memlûk hâkimiyet mücadelesi, İlhanlıların dağılmasından sonra dengeleri Memlûklerin lehine çevirmiş ve Memlûkler de X. asırdan süregelen sistemin yanında, hatta ondan daha ziyade, İlhanlı idari taksimatını kullanmışlardır. Diyâr-ı Bekr bölgesinde Memlûklerin güçlenmesiyle beraber yerel güç dengesi de değişmiştir. İlhanlıların dağılışı Artukluların yıldızını söndürmüş ve bölgenin yeni yükselen yıldızı Memlûklerle kadim bağlara sahip olan Eyyubiler olmuştur. Vergi düzenine göre dizayn edildiği anlaşılan idari taksimatın, kendini belli edememesinin nedeni de yine siyasi kaos ortamı olmuştur. Zira İlhanlı-Memlûk hâkimiyet mücadelesinden kısa bir süre sonra Timur tehdidi ve onların varisi Akkoyunlular ile başlayacak mücadele sürekli olarak sınırların değişken olmasına neden olmuştur. Yine de burada ulaşılan en kesin sonuç, artık Diyâr-ı Mudar kullanımının ortadan kalktığı ve Diyâr-ı Bekr ile Diyâr-ı Rebia’nın el-Cezire’yi kapsayacak şekilde kullanıldığıdır. Fakat bunun siyasi olarak karşılığının olmadığını da belirtmek gerekir.

En nihayetinde Osmanlıların sınırlarını bu toprakları açacak bir boyuta ulaştırması ve hem Safevîleri hem de Memlûkleri yenerek Diyâr-ı Bekr bölgesini iç toprak haline getirmeleri, yeni bir düzenin kurulmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, bölgedeki toprakları yine vergi sistemine tabi ama çoğunlukla merkeze uzak bu topraklarda hükümünü sürdürmek üzerine inşa etmiş ve bölgeyi yerel beylerin kontrolüne bırakmıştır. Akkoyunlulardan beri bölgenin başkenti olarak kabul gören Âmid’in (Diyarbakır), doğuya yapılacak seferlerin hareket üssü olarak seçilmesi bölgedeki “askeri” mahiyetin idari mekanizma içinde yer almasının somut bir delili olmuştur. Merkeze uzak olması nedeniyle vergilerin toplanması, toprakların işlenmesi ve sınırların korunması, bölgenin yerel beyler arasında taksim edilmesine yol açmış ve devletin hem doğu hem de güney hattının güvenliği bu şekilde sağlama alınmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, Diyâr-ı Bekr bölgesi sahip olduğu stratejik öneme binaen, bir cazibe merkezi olmuş ve siyasi kaos ortamından nasibini almıştır. Bu bölgeye sahip olmak ve yönetmek için güçlü bir figürün/siyasi teşekkülün varlığı, idari ve yönetsel anlamda işlerin kolaylaşmasını sağladığı görülmüştür. Büyük Selçuklu ve Osmanlı örneklerinde olduğu gibi, devletin sınırları bu bölgeyi kapsayacak hale ulaştığında, burayı yönetmek daha kolay bir hal almıştır. Aksi takdirde bölgenin birden fazla güç tarafından yönetilmesi ya da siyasi çekişmelerin merkezi olması, başta idari mekanizma olmak üzere sosyo-ekonomik ve kültürel her türlü faaliyetin akamete uğramasına sebep olmuştur. Bu durum da bölgenin idari yapısı ve taksimini takip etmeyi güç duruma sokmuştur. Lakin kaynakların verdiği genel ve dağınık bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, bölgenin yönetim ve taksimi çoğunlukla “vergi sistemi” temelinde şekil almıştır.

KAYNAKÇA

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Çoşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Defter-i Hâkânî Dizisi: IV-Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu. 39, Ankara 1998.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

- Ali Emiri, "Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri Tarafından Âmid Şehrinin Suret-i Feth-i ve Teshiri", *Âmid-i Sevda Dergisi*, S. 1, 1324, s. 6-12; S. 2, 1324, s. 26-27; S. 4, 1324, s. 59-61.
- Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, haz. M. Mehdi İlhan, TTK, Ankara 2000.
- ARTUK, İbrahim, "Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'nun Fethi ile İlgili Sikkeleri", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. By G. Fehér, Budapest 1978, pp. 79-89.
- Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, neş. Muhammed M. Emin, C. 1-4, Kahire 1987-1992.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2000.
- BAYKAL, Kazım, "Osmanlıların Diyarbakır'a Gelmeleri: Bazı Vesikalar", *Karacadağ Dergisi*, S. 39, 1941, s. 233-235.
- BEYSANOĞLU, Şevket, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1999.
- CANARD, M.-CAHEN, Claude, "Diyâr Bakr", *EI*, C. XI, Leiden 1965, s. 343-345.
- ÇEVİK, Adnan, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, C. 1, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 8, İstanbul 2007, s. 105-140.
- ÇEVİK, Adnan, "X-XIV. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul 2009, s. 35-64.
- ÇEVİK, Adnan, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2002.
- DARKOT, Besim, "Diyarbakır: Tarihi Coğrafya", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 601-605.
- Dimaşkî, *Cosmographie*, neş. M. A. F. Mehren, St-Petersbourg, 1866.
- Diyarbakır Vilayeti Mufassal Tahrir Defteri (Âmid Sancağı)*, C. 1, def. no. 155, haz. Muzaffer Arıkan vd., Ankara, 1999.
- Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, Süleymaniye Küt. Esad Ef. kısmı, No. 2447.
- Ebu'l Hasan Kâzvîni, *Fevâ'idü's-Safeviye*, neş. Meryem Mîr-Ahmedî, Tahran, 1367.
- Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, neş. M. Reinaud, Paris, 1840.
- Ebu'l-Fidâ, *Tarih Ebu'l Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, neş. Mahmud Deyyub, C. 1-2, Beyrut 1997.
- Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- el-Giyasî el-Bağdadî, *Tarihül-Giyasî*, tah. Tarık Nafi 'el-Hemdanî, Bağdad, 1985
- el-İdrîsî, *Nüzhâtü'l-Müştâk*, C. 1-2, Beyrut 1989.
- el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalaḥi's-Şerîf*, tah. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1998.
- el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, tah. Kâmil Süleymân el-Cabûrî, C. 3, Beyrut 2010.
- Emînî Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, neş. M. Rızâ Nasîrî, Tahran 1383.
- ERPOLAT, Mehmet Salih, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 8, İstanbul 2007, s. 381-414.
- GARDEN, R. J., "Description of Diarbekr", *Journal of Royal Geographical Society*, S. XXXVII, 1867, pp. 182-193.
- Gaffârî Kazvîni, *Tarih-i Nigârîstân*, tas. Murtaza Geylânî, Tahran 1362.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. VI, 1965, s. 51-61.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, C. 9, İstanbul 1997, s. 464-469.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK, Ankara 1991.

XIII-XVI. ASIRLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

GÖYÜNÇ, Nejat, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ziya Gökalp Derneği Yay., Ankara 1998, s. 186-195.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. II-7, 1968, s. 76-80.

GÜL, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Hâfız Ebrû, *Coğrafiya-yı Hâfız Ebrû*, tah. Sadık Secadî, C. 2, Tahran, 1378.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Hududu'l-Alem, neş. V.Minorsky, London 1937.

Hüseyin Münşî Kumî, *Hülasâtü't-Tevârih*, tah. İhsan Eşrâkî, C. 1, Tahran 1383.

İbn el-Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, C. 1-2, Beyrut 1996.

İbn Fakîh, *Kitabü'l-Büldân*, neş. Y. Hadî, Beyrut 1996.

İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun*, C. 1-8, Beyrut 2006.

İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1874.

İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1890.

İbn Sibât, *Sıdk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, tah. Abdülislam Tedmurî, C. 1-2, Trablus 1993.

İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra, el-Alâku'l-Hatıra fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, neş. Y. Abbare, C. 3/2, Dimaşk 1978.

İbnü'l-Hacer Askalanî, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Omr fi et-Tarih*, tah. Muhammed Abdulmuid Han, C. 1, Beyrut 1896.

İstahrî, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, neş. M. J. de Goeje, Leiden 1927.

Kalkaşendî, *Subhü'l-aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, C. 4, Kahire 1914.

Kâşânî, *Tarih-i Olcaytû*, Tah. Mahîn Hanbelî, Tahran 1384.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, TTK, Ankara 2000.

KILIÇ, Remzi, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-17) ve Sonuçları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır, 2004, s. 575-590.

Mustevfi, *Nüzhetü'l-Kulûb*, neş. G. Le Strange, London-Leiden 1915.

Mustevfi, *Tarih-i Guzide*, neş. Abdülhüseyin Nevâyî, Tahran 1339.

Makdisî, *Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, neş. M.J. de Goeje, Leiden 1877.

Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li-Marifet'ud-Duvel Mulûk*, Neş.M. Abdulkadir Ata, C. 1, Beyrut 1997.

ÖNKAL, Ahmet, "Bekir b. Vâil", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 362-363

Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara 2013.

SEVİM, Ali, "Keyhüsrev III", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 351-352.

SCHLEIFER, J., "Bakr b. Vâil", *İA*, C. 2, 1979, s. 454-458

Sirâceddîn İbn Verdî, *Harideyü'l-Acâyib ve Ferideü'l-Garâib*, tah. Enver Mahmûd Zanâtî, Kahire, 2007.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, TTK, Ankara 1987.

SÜMER, Faruk, "Keykâvus II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 355-357;

SÜMER, Faruk, "Kılıcarslan IV", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 404-405.

MEHMET SAİT SÜTCÜ

SÜTCÜ, Mehmet Sait, *XIII-XVI. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi,) Muğla 2020,

Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb*, tah. Mîr-Hâşim Muhaddis, C. 2, Tahran, 1376.

ŞEŞEN, Ramazan, "Cezire", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 509-511.

Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2014.

TOGAN, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 1-42.

TURAN, Osman, "Keykâvus II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 642-645.

TURAN, Osman, "Keyhüsrev III", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 629-630.

UZUN, Kâzım, "Başlangıcından Sultan en-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk – Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI / 2, (2021), s. 735-765.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Diyârbekir'de Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyliğinin Kurulması", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Diyarbakır 2004, s. 567-574.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)*, Ankara 1994, s. 2211-2220.

Vakidî, *Fütühü'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Irak*, neş. A. F. Harfûş, Dımaşk 1996.

Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, C. 1-5, Bombay 1269.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 1-5, Beyrut 1977.

YINANÇ, Mükrimin Halil, "Diyarbakır", *İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 605-626.

Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960.

GTTAD

Makale Bilgileri:

Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

